

ESAD PAŠALIĆ, SABRANO DJELO, IZD. SVJETLOST, SARAJEVO 1975.
STR. 471.

Predgovor (5—16) knjizi koja obuhvaća 28 Pašalićevih radova uglavnom iz antičke povijesti, napisao je Alojz Benac, koji je ujedno i autor njegova kratka životopisa (17—18). Slijede bibliografski podaci¹ (19—20) o radovima unijetim u Sabrano djelo i onim radovima koji će biti »ponovo objavljeni u drugim edicijama«.²

Radovi se ovdje ne prikazuju pojedinačno, već sam ih grupirao tematski: I ceste, II naselja, III rudarstvo,³ IV gospodarstvo i V ostalo.

Kod ponovnog tiskanja glavnine radova pojedinog istraživača neminovno dolazi do ponavljanja, što je uzrokovano njegovim postupnim sazrijevanjem odnosno razvojem stupnja vlastite spoznaje. Teško je pravdati unošenje u tu knjigu radova I i II grupe navedene podjele (zapremaju gotovo polovinu opsega knjige, 34—246), jer su oni većim dijelom izgubili svoju samostalnu vrijednost budući da ih je već sam autor upotrijebio za izradu sinteze »Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini«.⁴ Okupljeni radovi, iako sada pristupačniji, imaju samo još historioografsku vrijednost za moguću obradu Pašalića kao povjesničara antike, a to je ipak nedovoljno opravdanje za njihovo pretiskavanje.

U ocjeni cjelokupna Pašalićeva djela u više pitanja nije se moguće složiti sa stavovima A. Benca, ali je na ovom mjestu nemoguće ulaziti u detaljno obrazloženje nepodudarnih ocjena. Svi radovi ove knjige, spomenute sinteze te stručni rad (v. popis u predgovoru 14—15) čine cjelokupni životni opus E. P. koji je nastajao u samo šesnaest godina aktivnog bavljenja znanostima. To je više nego kratak vremenski period s obzirom na opseg istraživanja koja je trebalo izvršiti, uobličiti i objelodaniti rezultate. No ipak, čini se da se u njegovu djelu osjećaju posljedice jedne nesvjesne žurbe zbog kasnog početka bavljenja znanstvenim radom, jer svoj prvi rad objelodanjuje 1953. kada je imao 38 godina.

¹ Za dobar dio radova bibliografski podaci su manjkavi. Nedostaju oznake sveska. Godina izlaženja časopisa redovito nije označena u našoj periodici, a poznato je da ona vrlo često kasni. Npr., br. 27 »O nekim pitanjima rada na našoj historiografiji. Godišnjak Istoriskog društva BiH, Sarajevo 1965, 219—248« nije moguće naći na osnovu gornjeg podatka. Zbog odsustva oznake sveska (VII) nije uočeno da je godina pogrešna. Ispravna je 1955, a str. 219—228. No i ta godina koja je naznačena uz tiskaru je netočna, jer je taj prilog referat održan na godišnjoj skupštini 7. i 8. IV 1956.

² U Sabrano djelo nisu unijete dvije sinteze: disertacija (Beograd 1957) »Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini«, Posebno izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1960, i »Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere (169—300)«. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine, Sarajevo 1966.

³ Iako bi se rudarstvo trebalo svrstati u grupu gospodarstvo, ono je izdvojeno u posebnu cjelinu jer je to uvjetovao pristup autora obradi pojedinih tema.

⁴ U određenoj mjeri mogli bi se izdvojiti radovi: br. 10, Problemi istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji, Radovi Fil. fak. u Sarajevu 3, Sarajevo 1965 (243—260), i br. 14, Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I, Sarajevo 1963 (33—46). No i za njih se ipak može ustvrditi da im spomenuta sinteza leži u osnovama.

I CESTE⁵

U vrijeme kada je E. P. počeo istraživati antički cestovni sustav u Bosni i Hercegovini,⁶ tradicija tog proučavanja bila je duga već gotovo osam decenija. Započeo ju je O. Blau, temelje joj je udario Ph. Ballif, da bi nastavili V. Radimsky, K. Patsch i D. Sergejevski. Danas se tom problematikom, znatno uspješnije, bavi Ivo Bojanovski,⁷ koji Pašalića u pristupu, sustavnosti i rezultatima svakako nadmašuje, iako se i njemu potkrade poneka greška. E. P. namjerno mimolazi antičke itinerare čiji mu podaci nisu jasni (34, 73, 109), teško se odlučuje pokazati u čemu su pogriješili stariji istraživači koji su bez dovoljnog poznavanja terena pokušavali »kabinetski« ubicirati pravce i pojedine toponime, stran mu je svaki pokušaj ulazanja u toponimijsku problematiku bilo prema srednjovjekovnim vrelima ili pak putem jezičnog objašnjenja toponima, te iako bismo očekivali da on gradi na temelju kritičkog preispitivanja postignutih rezultata, čini to vrlo rijetko. Odsustvo takva pristupa rađa jednostranošću i daje rezultate kratkog daha.

Materijal koji je autor svojim vrlo brojnim hodološkim ekspedicijama po teže pristupačnim i arheološki nerecognosciranim terenima sabrao dragocjen je i imat će još zadugo svoju vrijednost. Nije za pohvalu izbor objekata za označavanje mjesta nalaza. Trebao je ipak upotrijebiti makar i starije topografske karte, a ne novi put, školu, zadružni dom i slično, što može uzrokovati veću zabunu prilikom revizije nalaza ili ponovnog ubiciranja naročito anepigrafskih ostataka arhitekture nakon dužeg vremena. Također se mora osporiti svaka vrijednost svjedočanstvu sta-

⁵ Ovu grupu čine slijedeći radovi: br. 3—10 (34—154) i br. 12 (160—187). Kako je već utvrđeno da bibliografski podaci u Sabranom djelu nisu uvijek točni, bit će donijeti točni ondje gdje je to bilo moguće. Oni se odnose na periodiku gdje su prvi put objelodanjeni, a ne na SD jer ih je tamo vrlo jednostavno naći.

Novi prilozii poznavanju rimskih cesta u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S. VIII, Sarajevo 1953 (227—287);

Tragom rimske ceste od Mliništa preko Podrašnice do Banjaluke, GZMS, N. S. IX, Sarajevo 1954 (307—316);

Rimska cesta od Podrašničkog polja do Banjaluke, Naše starine III, Sarajevo 1956 (239—244);

Rimski put od Mrkonjićgrada prema Banjaluci, na i. mj. (75—78);

Rimska cesta između Banjaluke i Bosanske Gradiške, Naše starine IV, Sarajevo 1957 (63—74);

Römische Strassen in Bosnien und Herzegowina, Archaeologica Iugoslavica III, Beograd 1959 (61—73);

O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (s naročitim osvrtom na našu zemlju), GIDBiH IX, 1957, Sarajevo 1958 (139—175);

Problemi istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu I, Sarajevo 1965 (243—260);

O antičkim naseljima uzduž rimske ceste Duvno-Varvara na Rami-Gornji Vakuf-Vitez-Zenica, GIDBiH VI, Sarajevo 1954 (193—227).

Potonji rad čini zapravo prijelaz prema narednoj grupi.

⁶ Jedino ispravno bilo bi da je za granicu proučavanog područja uzeo rimsku provinciju Dalmaciju, jer što znače granice Bosne i Hercegovine iz XX st. za antički sistem cesta ili za bilo koju drugu kategoriju antičkih spomenika koje obrađuje.

⁷ V. Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela ANUBiH XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Sarajevo 1974; Novi Elagabalov miljo-kaz iz Bosanske Posavine, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s. VI—VII, 1972—73, Zagreb 1975—6(?) (163—176); Rimska cesta Narona-Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, Godišnjak ANUBiH X Centra za balkanološka ispitivanja 8, Sarajevo 1973 (137—186).

rijih žitelja za antičke komunikacije, jer sjećanja obično ne sežu mnogo dublje u prošlost od nekoliko generacija, pa ta svjedočanstva mogu biti upotrijebljena samo kao negativni argument da to jest ili nije cesta iz mlađeg turskog perioda i ništa više.

Svojim istraživanjima obuhvatio je područje zapadne i sjeveroistočne Bosne. Važni su njegovi pokušaji lučenja ilirskih i rimskih cesta, ali je to potrebno uraditi na temelju rezultata prethistorijske arheologije (međugradinske komunikacije), materija koja se tek u Pašalićevo vrijeme ozbiljnije načinje, pa njegove ilirske ceste autohtonog nerimskog podrijetla djeluju nategnuto, gotovo kao druga krajnost, jednako štetna kao i teza starijih istraživača — ne svih — da su sve ceste isključivo rimske.

Danas, poslije rada I. Bojanovskog koji nije još potpuno obuhvatio sve ceste antike u rimskoj provinciji Dalmaciji, rijetko ćemo se vratiti na Pašalićeve radove osim kao rudniku podataka za još necjelovito rekognoscirane terene. Iz ove grupe radova izdvaja se posljednji prilog⁸ (v. bilj. 5), koji po svom pristupu nadmašuje ostale i na koji se ne odnose sve naprijed navedene zamjerke. U njemu, čini se prvi put, izlaže se daljnja koncepcija istraživanja — ceste, naselja koja su ovima povezana i rudarski centri.

II NASELJA⁹

Prvi prilog ove grupe, koji se bavi okolinom Bugojna i Gornjeg Vakufa, izvještaj je s rekognosciranja terena, što mu osigurava trajniju vrijednost. Naselja uz mineralna vrela navela su Pašalića da, uočivši njihovu važnost, donese njihov pregled u Bosni i Hercegovini i opiše stanje istraženosti koje je zatekao prije istraživanja Ilidže (1955—58) koje je on vodio i čiji Vorbericht je naredni rad ove grupe, koji bi po svojoj strukturi mogao gotovo biti uzor za takav tip rada. Tezu da mineralna vrela nisu mogla biti jedini uzrok osnivanju pojedinih naselja, ne smatram održivom, jer čini se da je on zaboravio na rimske tradicije i razlike u klimi Italija — Bosna i Hercegovina, suprotnost koja je mogla ići samo u prilog otkrivanju i vrednovanju takvih mjesta. U preglednom članku o Sarajevu iz rimskog doba sadržaj ne odgovara naslovu, jer članak donosi podatke o Ilidži i drugim lokalitetima iz okolice Sarajeva, a o njemu ima najmanje podataka.¹⁰

⁸ Pašalić preuzima tumačenja P. Skoka i A. Mayera (169) o podrijetlu toponima Delminium, tj. Duvno od alb. dele = ovca; v. i Skok ER i (377—378). Čitav ekskurs o ubikaciji Delminija s kritičkim osvrtom na starija mišljenja daje Bojanovski, Dolabelin sistem [...] (233—244) gdje također prihvaća to objašnjenje. Drugačije mišljenje v. Lj. Crepajac, Glamoč-Delminium-Dalmatia, Onomastica Jugoslavica 5, Zagreb 1975 (65—66).

⁹ Ova grupa obuhvaća radove br. 11 (155—159) i br. 13—15 (188—246): Antički trgovci iz okoline Bugojna, GZMS, N. S. VIII, Sarajevo 1953 (345—348); O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne, GIDBiH VII, Sarajevo 1955 (81—94); Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva (prvi prethodni izvještaj), GZMS, N. S. XIV, Sarajevo 1959 (113—136); Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva 1, Sarajevo 1963 (33—46).

¹⁰ U ovom radu dolazi do izražaja jedan propust sastavljača Sabranog djela. Kada se već okupljaju radovi na jednom mjestu, potrebno je uskladiti njihove međusobne citate sa stanjem u toj novoj cjelini, jer tko će provjeravati te radove po časopisima ili čitati čitave radove.

III RUDARSTVO¹¹

Izdvojiti ćemo prvi prilog ove cjeline, svakako najvažniji, u kojem autor, sustavno upotrijebivši pisana vrela, arheološki materijal kao i rezultate vlastitog terenskog rada, daje pregled te djelatnosti po regijama: srednje bosanskoj, zapadno bosanskoj i istočno bosanskoj, odbacujući tezu (271) O. Devis i V. Curčića o nepostojanju te aktivnosti u prehistorijsko doba i inzistirajući na tezi da je rudno bogatstvo uvijek bilo na umu osvajačima koji su dolazili u naše krajeve (272) pa tako i Rimljana. Smatram da su to 1954. ipak bile preuranjene konstatacije, koje bi trebalo tek provjeriti sistematskim istraživanjima i vrlo opreznim razlikovanjem ostataka te djelatnosti koja ima na ovom području kontinuitet od antike do danas. Napokon, i sam autor priznaje da je veoma teško razlikovati sporadično nađene primjerke rudarskog alata, čiji se oblici gotovo ne mijenjaju od antike do nedavnih dana. To vrijedi i za šljaku koju je teško točnije datirati, jer ni analize postotaka iskorištenosti rude neće bitno pomoći. Tehnika dobivanja rude od antike do srednjeg vijeka — o rudnicima srednjeg vijeka smo bolje obaviješteni preko medijevalnih pisanih vrela — nije bitno različita, da bi se mogli s uspjehom primijeniti rezultati analize postotka iskorištenosti rude, kao što je to moguće za XIX i XX st. kada je stupanj iskorištenosti znatno veći.

Tri naredna priloga su sintetski zaključci kojima u podlozi leži naprijed spomenuta studija i oni ne donose ništa bitno novo za poznavanje opsega rudarske djelatnosti u Bosni, osim što se u njima ističe njihov važan položaj kao snabdjevača materijalom za izradu oružja i oružanje panonskog limesa. Dati neku sliku o upravljanju rudnicima na temelju vrela antičkih autora i natpisa prihvatljivo je, ali ne i o položaju rudara u Bosni, što prelazi granice mogućnosti sigurnih i utemeljenih zaključaka, jer se ovi ne mogu osnivati na direktnim izvorima kojih za to nema.

IV GOSPODARSTVO¹²

U tekstovima ove grupe najjasnije dolazi do izražaja sklonost autora da preveličava ulogu autohtonog, patrijarhalnog, epihorijskog elementa, na koji kao da nije dublje utjecala (372) višestoljetna, snažnija ili slabija romanizacija. Smatram

¹¹ Ovu grupu čine radovi br. 16—21 (247—316):

O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, GZMS, N. S. IX, Sarajevo 1954 (47—75); Položenie rudokopov v rimskih rudnikah na teritorii provincii Dalmacii, AN SSSR, Otdeljenie istorii, Moskva 1967 (51—56), citat nije provjeren;

Rolle und Bedeutung der römischen Eisenbergwerke in Westbosnien für den panonischen Limes, Sextus congressus internationalis limitis Romani studiorum, izd. Landmuseum, Bonn, 1965 (127—130), citat nije provjeren;

Production of Roman Mines and Iron-Works in West Bosnia, Archeologia Yugoslavicae VI, Beograd 1965 (81—88);

Dolina Japre — rudarski i metalurški antički centri, Arheološki pregled 4, Beograd 1962 (217—221) s Đ. Basler;

Upravljanje rudnicima i položaj rudara u Bosni za vrijeme Rimljana, Pregled 7—8, Sarajevo 1954 (73—79).

¹² Ovu grupu sačinjavaju radovi br. 22—24 (317—375):

Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, GIDBiH X, Sarajevo 1959 (297—331);

Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen dem Hinterland der Adria und dem römischen Limes an der Donau, Acta et dissertationes archeologicae III, ARR JAZU III, Zagreb 1963 (167—176);

da takvu koncepciju treba *z a s a d a*, uslijed stanja (ne)istraženosti, ako ne odbaciti, a ono svakako dovesti u ozbiljnu sumnju. To je jednako tako preuranjeni zaključak kao i prenatraglašavanje važnosti unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, tj. Bosne i Hercegovine za cjelokupan sustav panonskog limesa, koji ipak nije bio »ugrožen« stalno kroz sva stoljeća rimske vladavine kao što bi to Pašalić želio (367—8).

Preostala dva rada jesu uglavnom sintetski pogledi, pokušaji koje moramo cijeliti — bez obzira da li se s njima možemo složiti ili ne — jer imaju pionirski karakter.

V O S T A L O¹³

U prva dva rada koji, kako Pašalić upozorava na početku drugoga, čine cjelinu, on, iako se nalazio na početku znanstvenog rada, dakle u početničkim radovima, oponira tradicionalnim shvaćanjima o »obrambenim razlozima« tezom o društveno-ekonomskoj uvjetovanosti »dugotrajne« borbe imperijalističkog karaktera i pobuda okupacije, shvaćanje koje je — budući da je iznijeto na početku bavljenja znanstvenim radom — apriorno pa zbog toga neprihvatljivo. Ne treba li ipak »dugotrajnost« zauzimanja prije pripisati logičnom shvaćanju o potrebi postupnog uključivanja pojedinih dijelova novog teritorija, nego nedostatku mogućnosti da se on osvoji, što apriorno u E. P. i nekih drugih djeluje kao aktualiziranje, Jer, prenijeti suvremene koncepcije u antiku nije dopušteno, što čak i Pašalić primjećuje za druge.

U opsežnoj raspravi o ratu rimske države s Ilirima od 6—9 g. pokušava on utvrditi reinterpretacijom izvora, koju usklađuje sa svojom koncepcijom, da je taj rat prekretnica za Rim, što je neprihvatljivo ako poput Pašalića proučavamo samo tijek rata, tj. vrela o njemu, uz to još neujednačena, a bez šire raščlambe stanja u rimskoj državi tog doba.

Zanimljivo je da Pašalić poklanja više vjere Kasiju Dionu, koji piše dva stoljeća nakon rata, dok Veleja kao višeg časnika i sudionika u ratnim zbivanjima zapostavlja. Ovaj izvještaj cijene kao vredniji od onog Kasija Diona i Rau i Köstermann. Kako oba izvora nisu sačuvana u cijelosti, preostaje mogućnost manje ili više uspjelog domišljanja, jer sasvim je nedostatno utvrditi da je Velej sklon Tiberiju, a da je Kasije Dion, bolji pisac, opširniji u opisu odnosa August-Tiberije i da simpatizira Germanika. Trebalo je izvršiti cjelokupnu analizu djela, a ne samo fragmenata o ratu koji su povrh toga i necjeloviti i ne mogu pružiti stvarnu sliku tijeka, prostora i kronologije vojne djelatnosti.

Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, II Simpozij Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 1967 (111—137), citat nije provjeren.

¹³ Jedino u ovoj grupi je svaki rad zasebno obrađen. To su radovi br. 1 i 2 (21—33) i 25—28 (376—470):

Osnovni motivi rimskih osvajanja naših krajeva, Pregled 6, Sarajevo 1953 (478—483);

Metodi rimske vladavine u našim krajevima, Pregled 10, Sarajevo 1953 (205—209); Questiones de bello Dalmatico-pannonicoque (a. 6—9 n. ae), GIDBiH IX, Sarajevo 1957 (111—137);

Uloga i značaj arheologije u našoj istorijskoj nauci, Radovi Fil. fak. u Sarajevu 1, Sarajevo 1963 (9—37);

O nekim pitanjima rada na našoj istoriografiji, GIDBiH VII, Sarajevo 1955 (219—228);

(prikaz) Vsemirnaja istorija, Moskva 1956, JIČ 2, Beograd 1962 (113—126).

Pašalić ističe da će se ograničiti na samo neka pitanja vojne s Ilirima, i to na ona koja su u vezi s izvorom i teritorijalnim opsegom vojevanja (378), ali je ostao dužan odgovor na pitanje kakav je odnos, i da li uopće postoji, između vijesti Veleja i Kasija Diona. Da li je to preuzimanje Kasija Diona, dakako od Veleja, ili su, pak, obojica upotrijebili neki nepoznati, zajednički izvor, odnosno različite predloške koje ne poznajemo, ali ih možda možemo naslutiti. Svakako je to važna rasprava u kojoj se Pašalić oslanja na literaturu — prema kojoj se odnosi kritički, ali ne uvijek i potpuno nepristrano — i izvore, ali ove potonje nije proučio s dovoljno, čini se, predspreme koja je potrebna za kritiku antičkih pisanih vrela.

U prilogu o ulozi arheologije u povijesti s težištem na antičkoj arheologiji. Pašalić izlaže potrebu njihove uske sveze, dok bi ostale teze trebale danas već biti prevladane. Drugi dio teksta je programatski, ali ostaje činjenica da neki planovi još i danas, kako bi Pašalić rekao, ostaju desiderati.

Na kraju su dodani referat, izvještaj za godišnju skupštinu DIBiH za 1965. i ogledni uzorak prikaza Vsemirne istorije I i II, djela koje baš nije lako prikazati.

Mladen Švab

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXXI—XXXII

1978—1979

Redakcijski odbor:

IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE
ZAGREB